

ներու անդը բռնած են նորագոյն արուեստական, լոկ քաղաքական սահմանները:

Այս պատճառաւ նաեւ ընդունելի չէ Սախաուի (անդ էջ 15, Ծանօթութեան մէջ) ըսածը թէ «Ծովիք չի անունն է ափովը գաւառին, իսկ Արդն նոյն գաւառին մէկ մասին անունն է: Նիմիփոս գետոյն» Հռովմայեցեաց եւ Պարսից սահմանն ըլլալու օրէն՝ Ծովիք այն մասն, որ սահմանը գծող գետոյն արեւելեան կողմն էր, Արդն ամրոցէն առնելով մասնաւոր անուն մ'ուեցեալ, որ է Arzanene, այսինքն՝ Արզն: Ո՛չ: Բողոքովն ասոր Հակառակն է իրողութիւնը: Տիգրիսի վերին ընթացքին եւ Նիմիփոսի (Բատմանսու) մէջտեղը գտնուող երկիրը, որ Հռովմայեցեաց մնաց, յառաջագոյն Հայկական Արդն մեծ գաւառին մէկ մասը կը կազմէր եւ վերջէն Ծովիք անունը առաւ, բայց թէ երբ, գեռ անորոշ է: Ասոր ակնարկութիւն մը կը գտնենք Պրոկոպիոսի քով, որ կ'ըսէ թէ Արդն մինչեւ Ափդ կը հասներ եւ ասոր արեւմտեան կողմէն կը սկէր Ծովիք (Հմմտ. Ritter, Erdkunde, Հտ. ԺԱ. էջ 75):

Տիգրիսի վերին ընթացքին եւ Նիմիփոս-Բատմանսուի միջեւ գտնուող երկիրն մերձաւորապէս երբ Մեծ Ծովիք կոչուած ըլլալն որոշելու թերեւս կրնան օգնել Հայ Տնագոյն պատմագիրները: Յայտնի է որժողովուրդէն ու եկեղեցականներէն կաթողիկոս ընտրելով անձինք մեծ չքով՝ ղեկավար կը խաւարէին՝ չոն մտաւորական Հանդիսապէս կաթողիկոս օծուելու եւ կարգուելու համար: Երբ կաթողիկոսները ղեկավարէին եւ իշխանները՝ Ագաթանգեղոս իւր Պատմութեան մէջ (ՃԺԲ) կը ասորագրէ Գրիգոր Լուսաւորչի ղեկավար երթալը (280—290 Յ. Բ.): Եւ ուղեկցողներուն մէջ եօթնեւորդ տեղը կը յիշէ «Իշխանն Ծովիքաց աշխարհին, իսկ Փաւստոս Բիւզանդացի իւր Պատմութեան մէջ (Գ, Ժբ) անդելութիւն կու տայ Յուսկան՝ Արթուրի որդեան՝ կաթողիկոս ձեռնադրուելու համար ղեկավար երթալու ասանն՝ անոր ուղեկցողներուն մը պէս եւ երկրորդ տեղը կը յիշէ «Զարիկ իշխանն, նահապետն Մեծի Ծովիք», եւ երրորդ տեղը՝ «Վարազ Հահունի, իշխանն Ծովիքաց աշխարհին» (Գ. գլուխութեան Գ. գլխոյն մէջ Ներսէս կաթողիկոսին (Իբր 340)ին Յ. Բ.) ուղեկցողներուն մէջ կը յիշէ «Գրանիէլ, մեծ իշխանն Ծովիքաց» եւ «Գրայն, իշխանն միւսայ Ծովիքաց»: Ուստի կ'երեւայ թէ Մեծ Ծովիք անունն իբր 280ի եւ 330ի Յ. Բ. մէջտեղ ելած

է: Փաւստոս՝ Աղէնեաց Բակուր Բզեշխն ապստամբութեանն առթիւ (Իբր 310 Յ. Բ.) կը յիշէ թէ Մեծ Ծովիքը եւ թէ «Գըշխանն Ծովիքաց Հահունի Ներսէս»: Այս դարձումներէն կը հետեւի թէ «Հահունն» տիրող Նարստութեան ազգանունն էր, եւ կարծեմ՝ թէ ոչ դը պատառահական երեւոյթ պիտի համարի թէ զորացի Մեկիտինէ-Միլիդիայի իշխանաց չի ցեղին եւ թէ Ծովիք իշխաններուն նոյն Հահունի անունը կրելը: Կը յուսանք որ ուսումնասիրութիւնը շարունակուելով՝ Մեծ Ծովիք իշխանութեան կազմուելու ճշգրիտ ժամանակը պիտի որոշուի: Դր. Վ. ԱՇԼԸ

ՄԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

Մ. ԽՈՐԵՆՈՅԻՆ ՊԵՏԱԴԱՐԱՆԻ ՓԵՏԱԿԱՆ ՄԵԼՈՒ

Յիշակցութիւն հայազէտ Փ. Նոնիքի: (Հարանձանիստ)

Փոքր Սոկրատ, որ շփոթ մտքի մը գործ է, կը մասնէ ինք զինքն՝ երկու վէպերն այսպէս իրարու խառնելով: Ո՛չ Մ. Խորենացեայ, ո՛չ Վրական աղբերաց, ո՛չ Ռուփինոսի եւ ո՛չ Սոկրատայ քով խօսք մը կայ խաշին նկատմամբ՝ որուն համար Նինոյ աղօթած ըլլալ բոլոր գիշերը: Այլ գիշերան աղօթքն ամենուն քով այն բեկբեկող սնան համար եղած կը պատմուի, ինչպէս Մեծ Սոկրատ կ'ըսէ՝ Ս. Նինոյ բոլոր գիշերն այս քարին քով կեցած ըլլալով՝ «բանդի գիտացեալ հասանէ ի տեղին եւ զգիշերն ամենայն յաղօթս: Միտ զնեք այժմ թէ ինչ գեղցիկի խառնակութիւն մը գործած է Փոքր Սոկրատ՝ «զգիշերն ամենայն յաղօթս» խօսքը խաշին տալով, իսկ «ի տեղին, բառը՝ սեան, որուն համար քիչ մը վարը կը գրէ՝ «իս ուսուր կինն կացեալ ի տեղւոյն կայր յաղօթս» չ'յիշելով այս տեղ «զգիշերն ամենայն»:

Փոքր Սոկրատայ խառնակութիւնն ու անիմաստ շփոթութիւնքն գիւրին է լուծել եւ պարզել, շինէ միտ զնեք այն պարագային որ իւր ջանքն եղած է միաբանել ու ձուլել ամեն բան զոր կը գտներ իւր գլխաւոր աղբեր քով — այսինքն Մեծ Սոկրատայ՝ որ միայն սեան հրաշքը կը յիշէ, — այն ամենուն հետ՝ զոր կը գտներ խորենացեայ քով, որ կը յիշէ միայն խաշին զարմանալիքն: Այսպէս ծագած է Փոքր

Սովորապէս յիշեալ գլուխն, որ լաւ կը ցուցնէ մատենագրին գրելու կերպն՝ խորենացոյ նաեւ բացատրութիւնքն գործածելով։ Վերը նշանակեցինք այս բացատրութիւնքն՝ զորոնք խորենացիէն առած է։ Այս ամէնն անկայանի ապացոյց մէն է թէ քոջը Սովորապէս եւ զՄ. խորենացի, ոչ թէ հակառակը՝ Մ. խոր. օրինակած ըլլայ զքոջը Սովորապէս։ Նոյն իսկ այն բացատրութիւնքն՝ զոր հոս քոջը Սովորապէս խորենացոյ գրեւն կ'օրինակէ՝ առած է խորենացի իւր վրական աղբիւրէն։ Լսեցիք այս աղբիւրը, զոր կ'արժէ համեմատել խորենացոյ հետ՝ ցուցնելու թէ ինչպէս հաւատարմութեամբ հետեւած է անոր Մ. խոր. : Ի «Վարս Նինոյի», (էջ 36) կ'ըսուի. «Ո՛վ Աստուած Նինոյի, լուսաւոր արաւ զայս գիշեր վառն իմ, ցոյց ինձ դարձեալ միւս անգամ գերկիր, եւ խոստովան եղէց առնուն քում. կանգնեցիք խաչ փայտեայ եւ երկիր պագից, եւ շինեցիք տուն աղօթից, եւ հնազանդ եղէց Նինոյի եւ հաւատացն շուրջոյն,։ Արդ համեմատեն ընթերցողքս խորենացոյ հետ նաեւ ջուռանէրի սա խօսքերը (էջ 58.) «Երեսու քրիստոս Աստուած Նունէայ, ստացիր զիս քեզ ի ծառայութիւն, եւ դարձեալ (էջ 59) կը պատմէ Միհրանայ դարձն խաղաղութեամբ՝ «Իսկ իրեւ լսեցին զխաղաղութեամբը դառնալն», Համեմատելու է այժմ խորենացոյ գրածը թէ թագաւորն «Խնդրեաց աղօթից լուսաւորել օգոյն եւ դառնալ խաղաղութեամբ, պաշտել զԱստուածն Նունէի խոստանայ», Միտ զնելու կէտ մըն է որ ջուռանէրի թարգմանիչը ծվ գարուն վրացերէնէ թարգմանած ժամանակ այս աղբիւրն, զոր խորենացի ալ գործածած էր, նոյն բացատրութիւնքն կը ստիպուի գործածել՝ զորոնք խորենացի ալ ստիպուած էր գրել նոյն աղբեր գաղափարներն լաւ արտայայտելու համար։ Միմանանք նաեւ թէ ինչու բնակչաց շատերը խաչը կ'արձարհայնէին։ Վասն զի միայն փայտեայ էր, եւ գրուած էր Արամազդայարձանն անդ՝ զոր ջուռանէրի քով Նինոյ այսպէս կը նկարագրէ (էջ 47.) «Եւ անսի անդ այր մի՛ պղծին զըսն հաւ սաղաւարտ գգեցեալ ոսկի, երկու ակամբք զմիրխութիւն, եւ օղի բիւրղիւ զարդարեալ ստանք ի ձեռին իւր ունելով որպէս փայլակն եւ շարժէր զնա՝ ահ առնելով ժողովդէան»։ Ասոր դիմաց փայտէ պարզ խաչ մի՛ հարկէ չէր կրնար վեհութեան կողմանէ համեմատուիլ։ Բայց այժմ՝ գառնանք դարձեալ Ռուսցապետ խալաթեանցի գրած

«տարածայնութեանց», եւ նախ քննենք եօթներորդն վեցերորդէն յառաջ։

Ռուսցը. խալաթեանց կը գրէ՝ «Է. Վերջապէս, խորենացին Ս. Ղուսէին դիմել է տալիս Լուսաւորչին՝ Հայոց հայրապետի անմիջական տնօրնութիւն ինքնորոշվելու Աւետարանի քարոզութիւն ընդունած վրաց մասին», եւ յաւելու թէ միւս աղբիւրները՝ Ռուսիոյնս, Սովորապէս այս սեղ զկոստանդիանոս կը յիշեն։

Կ'ընդունիմ որ ջուռանէր եւ վրական յիշատակարանք հոս չեն յիշեր զՍ. Գրիգոր, այլ զկոստանդիանոս։ Ոչ թագաւորն Բակուր եւ ոչ յետոյ վրացիք կ'ուզէին նկատել զՍ. Նինոյ առաքելուհի մ'որ այնպէս անձնանուէր ըլլայ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին Հայոց։ Սակայն եւ այնպէս կարելի է որ հոս ալ Մովսէս պահած է ճշմարտութիւնը, որ այս անգամ համեմատյն ալ էր Հայոց ինքնասիրութեան։ Հոս կարեւոր է ճշգրէլ այն կէտը թէ նոյն վրական յիշատակարանաց համեմատ Ս. Նինոյ կը պատմէ թէ եկած է Հռոմէն մինչեւ Ախալքալաք եւ Դուին՝ Ս. Հռիփսիմի եւ Գալիստեայ հետ։ Եւ այս վրական յաշատակարանին հեղինակը (էջ 15) ի վկայութիւն կը կոչէ նաեւ «Հռիփսիմայ», եւ ընկերաց վկայարանական պատմութիւնը կամ գրեւը. — որ կը ցուցնէ թէ Հռիփսիմեանց վկայարանութիւնը հնագոյն ժամանակէն իսկ կար վրացերէն լեզուաւ ալ։

Նախ քան Ռուսցը. խալաթեանցի նշանակած վեցերորդ ցարածայնութիւնը քննելու սկսիմք՝ կը նշանակեմ ուրիշ մը իմ կողմանէս։ Խոր. կը գրէ այսպէս. «Վասն որոյ հարցեալ զնա Միհրանայ եթէ որով զօրութեամբ առնես զայս պանդխտի, եւն. իսկ վրական բնագիրը (էջ 33) կ'ըսէ. «Հայեցաւ թագաւորն ի Նինոյ. զի չէր բնաւ հաստատեալ ի միտս. եւ ասէ ցնա. զօրութեամբ ո՞ր ի դիցն արարեր զայս բռնկութիւն... Իշխանն եւ առնէ նորա գործան ի հաւատս ի ձեռն Նինոյի, եւն. — խորենացի կ'ըսէ՝ «որ համարձակիմք ստել առաքելուհի եղեալ քարոզից», վրական յիշատակարանին մէջ (էջ 55) կը գտնենք՝ «Այսպէս, զարդարեալ առաքելական շնորհօքն փայլելով սուր վարդօք, գեղեցիկ զարդարեալ վաստակովք, բարձեալ բազում արդիւնս յանձնս, ժամանէր կայր առաջի Ս. Երրորդութեան, բերեալ յընծայս զազգոն բազումս եւ զվիշտս զոր կրեաց յայսմ կենսա», Ռուսի մայրաքաղաք կը անմուտ թէ ուստի ծագած է խորենացոյ առաքելուհի բառը, ջախճ

գտած էր խոր, իւր աղբեր մէջ: Իսկ փոքր Սոկրատ ուստի՝ արդեօք քաղած է այս բացատրութիւնը: Մենք Սոկրատայ մէջ չկար նշոյն: Ուրեմն ապահովութեամբ առած օրինակած է Մ. Խորենացիին:

Փոքր Սոկրատ դարձեալ Վրաց քաղաքը կը կոչէ “ի քաղաքն նախագաւ”, բացատրութիւն մը՝ որ նշոյնպէս կար խորենացւոյ քով որ անուան ալ կը յիշէր՝ Մծխիթայ: Արդ գիտենք թէ խորենացի ուստի առած է քաղաքին թէ անուանը եւ թէ նկարագրութիւնը: Վասն զի վրական յիշատակարանն ալ (էջ 16) կը յիշէ “զմնծ քաղաքն Մծխիթայ յորում դիք են (գործեն) իբրեւ զգիս եւ թագաւորք իբրեւ զաքայս”, եւ (էջ 18) կ’իմանանք թէ Նինոյ “անկանէր յուրի երթալ ի մնծ քաղաքն արքունի Մծխիթայ”, Վրացերէն բառը deda kalakad կը նշանակէ “մայր-քաղաք”, Արդ անգամ մ’ալ կը հարցընեմ. փոքր Սոկրատ ուստի՝ գտած է այս “նախագաւ”, բառը: Ո՞չ ապաքէն ապահովութեամբ Մ. Խորենացւոյ քով:

Գրեթէ իւր պատմութեան մէջ մէկ տողին մէջ Մ. Խորենացի իւր աղբիւրը կը յիշեցընէ, իւր բնագրին մէջ կողմը կը գտնենք հնագոյն յիշատակարանի մ’ազդեցութեան հետքերը, Արդ մէկ կողմանէ Վրականը, միւս կողմանէ Ջուանէր մեկի հասցեցած են: Արդ կրնանք մտածել թէ խորենացի մէկդի ձգած այս աղբիւրն՝ առջեւն առած ըլլալ փոքր Սոկրատայ խառնակ ու շփոթ բնագրին, անկէ երեք կամ չորս բացատրութիւններ քաղելու առնելու համար, զանոնք միայն՝ զորոնք Ուսուցչ. Խալաթեանց մանրագէտով զննելով կրնար գտնել խորենացւոյ քով: Մտածենք թէ խորենացի որ կրնար գտնել — ինչպէս կը գտնեցըն մենք այսօր — ոչ միայն այս բացատրութեանց արտայայտած գաղափարներն, այլ նոյն իսկ բացատրութիւնքն ամբողջովին եւ բառ առ բառ՝ կանոնաւոր արդեր մը մէջ, պէտք ունէր՝ ելլելով իւր դարէն եւ իւր դրակին չընտենէ երթալ փնտռել զստեղ 685ին Յ. Բ. գրող բանաստեղծ Ժողոված խառնակոյտին մէջն:

Վերջապէս գտնեց Ուսուցչ. Խալաթեանցի նշանակած վեցերորդ տարածաշնութեան, աւեր թուն արժէքը ցուցնելու համար: Ուսուցչ. Խալաթեանց կը գրէ՝ “զ. Խորենացին դնում է մանրամասն Ն. Ղուկէի քարոզութեան սահմանները, որ նշոյնպէս չունին Մենք եւ փոքր Սոկրատ”: Բայց արդ ինչո՞ւ նշանակած է

Խորենացի Ս. Նինոյի աւետարանական քարոզութեան սահմանները: Կարծեմ անոր համար որ իւր աղբեր մէջ գտած էր այս սահմանները նշանակուած: Արդեամբք ալ վրական յիշատակարանը կը պատմէ թէ Ս. Նինոյի ձեռքը դարձան ցեղերն: Չուբենի (Tsubeni), Մթիւուլի (Ռեպի), Չարթիալի (Dchart’hal), Փըրփի, Գուգամակրի, Չալէթի, Երձոյ-Թիանեթի (Ertso T’hianet’hi), Սախեթ, Բոգի, Բարթիանի, եւն, Ուրեմն խորենացի ուզած է միայն ընդհանուր կերպով համառօտի նշանակել Վրաց եւ անոնց յարակից ազգաց երկիրն, որոնց Ս. Նինոյ բարոյնց աւետարանը: Այս է խորենացւոյ բրածը: Այսօր երբ ուզեմ նշանակել իսպախոյ բովանդակ տարածութիւնը՝ կ’ըսեմ “Գեոուպէն մինչեւ Վենետիկ եւ Ալպաններէն մինչեւ Ցարանդոյի ծովածոցը”, նշոյնպէս Հայոց աշխարհի հիստորիոյն գտնուող Վրաց եւ անոնց ազգակցաց այն ընդարձակ աշխարհը նշանակելու համար նոյն ոճով պիտի բռուէր՝ ինչպէս բռած է խորենացի, այսինքն՝ “Ի Կղարջաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց եւ Կասբից ի սահմանն Մապետաց”, Ամեն վրացի, ամեն հայ լաւ կը հասկնար այս անուանակոչութիւնքն սահմաններու: Կղարջը, վրացերէն ջածճոջոյն այն լեռնոտ գաւառն էր՝ որ Սեւ ծովուն եզերքը կ’իյնար եւ չորոքմէն կ’ոռագուի: Այս աշխարհը կը տարածուէր մինչեւ Ախալքալաք, եւ վրացիք նոյն իբրեւ վրական հող կը նկատեն: Ուստի սկսելով Կղարջաց աշխարհէն մինչեւ Ալանաց դուռը (Դարիէլի կիրճը)՝ կը ցուցընէ վրական թագաւորութեան արեւմտեան կէտը: Գրեթէ նոյն ոճով կը գծէ սահմանները Թովմաս Արծրունի (տպ. 1887, էջ 293)՝ “ԶԿեսեալ եւ ի հեռաւոր աշխարհս, մինչեւ ցիլիարըս եւ Շուշիթացիս եւ առ Լեռնամբն Կալկոսա. եւ ՍՏԻԳ, մինչեւ ի Մուսան Գուրայ, ուր ռՄուրքն”, պէտք էր Ալանաց Գուռն ըլլալ, Համեմատելու է Ջուանէր (էջ 8) “Տարածեցան եւ ընդարձակեցին զսահման իւրեանց ի ծովէն Պոնդոսու մինչեւ ի ծովէ շերիթայ եւ Կասպից եւ առ Լեռնամբն Նովկասու:”, Նշոյնպէս (էջ 9) “ԶԺմակային աշխարհ հիստոյ” եւ Բարթիալայ, յարեւելից Բերգահայնոյ գետով, եւ յարեւմտից Պոնտոսի ծովով, եւ ի ծմակային կուտ առ լեռնամբն Կովկասաւ, առ Կլարնոյք եւ Տայովք մինչեւ ցլէխս:”, Իսկ նոյն աշխարհին արեւելեան կէտը նշանակելու համար, որ Հայոց աշխարհի հիստորիոյն կը կարածուէր, ըստ օրին էր

կասեցին անունը կցել «մինչև ի սահմանն Մարթիայ», Աստուծո օրհնակի համար խորհնաբայ Եղիշարհաբարութեան մէջ (այ. 1865, էջ 605) կ'ըսուի «Մարթիայի մինչև ց'իսսպից ծովն», եւ (էջ 604) «եւ անոր ընդ կողմասային լեռնն առ Վրաց եւ Աղուանիք մինչև ց'իսսպից ծովն»: Արդ այս հիմունքը գնեցին ետքը՝ գիրքին է տեսնել, որ խորհնացի շատ ճիշդ կը գտնէ Ս. Նինոյի քարոզութեան սահմանները եւ պատմական ճշմարտութեան սահմանն, եւ պատմութեան ընդհանուր իմաստն կը պահանջուի զայս մասունքներէ: Ուրեմն ինչու կը յաւելու խորհնացի այս խոսքերը՝ «որպէս ուսուցանէ թեղ Ագաթանգեղոս», ուր ըստ երեւութի ի վկայութիւն կը կոչուի Ագաթանգեղոս մէկ տեղը (այ. Վեհա. 1835, էջ 628) որ է՝ «Եւ այսպէս ընդ ամենայն երկիրն Հայոց՝ ի ծագաց մինչև ծագս ձգել տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն եւ աւետարանութեանն, ի Ստաղաղաց թաղաքէն մինչև առ աշխարհան խաղտեաց, մինչև առ կղարջը, մինչև ի սպառ ի սահմանն Մարթիայ, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչև ի սահմանն կասպից, ի փայտակարան քաղաք արշալոյթեանն Հայոց» եւն: Երբեմն կը կարծէի թէ խորհնացի ձեռքն ունէր Ագաթանգեղոսի գիրք մը՝ որ այժմ կորսուած ըլլայ եւ ուր կը պատմուէր Ս. Նինոյի պատմութիւնը: Եւ ոչ դը կրնայ ուրանալ թէ Ագաթանգեղոսի համար մեծ թերութիւն մըն է՝ այսպիսի անձնաւորութիւն մը մոռցած ըլլալ յիշատակելու: Սակայն եւ այնպէս այժմ աւելի մէտ եմ այս գաղափարէն հրաժարելու: Կրնայ կարծուիլ թէ խորհնացի, որ զՆինոյ միայն իբրեւ Ս. Գրիգոր Ղուսաբորէն խաւարած նուիրակ մը կ'ընթացէր, կ'ուզէ հոս հասկըցնել թէ այն ամենուն զոր նուիրակ կատարած է, բուն հեղինակն էր Ս. Գրիգոր որ խաւարեց նոյն պատուիրակը, համեմատ առանձին՝ թէ «որ այս այլում առնել, ինքն առնէ» (Qui facit per aliam, facit per se.) Ի հարկէ ասի քիչ մ'անյարձող կերպ մըն էր Ս. Նինոյի պատմութիւնը համաձայնեցնելու այն անանգական պատուին հետ, զոր իւր հայրենակիցը ունէին Ս. Գրիգորի համար: Սակայն կրնայ նաեւ կասկածուիլ թէ այս՝ «որպէս ուսուցանէ թեղ Ագաթանգեղոս», բառերը լուսանցքի յաւելուած մըն է գրել մը որ կը յիշէր Ագաթանգեղոս նման մէկ խօսքը: Լուսանցքէն կրնան բառերու մտած ըլլալ բնագրին մէջ՝ գլխուն վերջը: Չեւագրաց մէջ այսպիսի ներմուծու-

թիւնք ցանցաւ չեն: Միտ ալ գրուի որ գրողն՝ ով ալ ըլլայ, եթէ ինքը խորհնացի եւ եթէ ներմուծող գրիչ մը, չէ ըսած թէ «որպէս պատմէ», այլ՝ «որպէս ուսուցանէ»: Իւր նպատակը չէր ցուցնել թէ Ս. Գրիգորի եւ Ս. Նինոյի մէջ մըցում մ'ըլլայ՝ որ իրականն չկար ալ, այլ միայն յիշեցնել թէ Ս. Նինոյի գործունէութեան աշխարհագրական սահմանները շատ լաւ կը համաձայնին քրիստոնէական կրօնից տարածման հիսխայսին սահմանաց հետ՝ զոր կը նշանակէ Ագաթանգեղոս:

Սը մնայ այժմ տեսնել թէ Ռուսուցը խալաթեանց ինչպէս կը լուծէ այս «որպէս ուսուցանէ թեղ Ագաթանգեղոս» բառերուս խնդիրը: Ռուսուցը խալաթեանց կը գրէ հետեւեալը.

Ինչպիսի իմ կարծիքով, բացատրութեամբ և աւելի պարզ կերպով, խորհնացին, որ անշուշտ օգտուած է Գ. Սոկրատից կարգալով վերինիս յաւելումը (էջ 67) — «բոս առաքելուհայ կնոյն քարոզութեան, որում անուն էր Ն. ունէր, յընկերաց արդոյն Հ. ունէր, որ, ի Հայս կատարուած թղութեամբ և հաւատարմ Հայոց մեծամեծ զանաւորք ի ձեռն Գրիգորի Պարթևի խոստովանողի, որ օտոյց ցուցանէ նորին գրիքը» — «այս գրեանքը Ն. ունէր է վերագրել՝ փոխանակ Հ. ունէրի մէջ վերագրելու, գիտամբ կամ սխալմբ: Հետեւաբար եւ Գրիգորի գրեանքը («նորին գրեք» — այսինքն Ագաթանգեղի մէջ) պետք է որ խորհնացուն նշմարութեամբ, վկայութիւն եղած լինէր Ն. ունէրի մասին:

Սակայն Ս. Սոկրատի համաձայն յայտարարութիւնը Ս. Հ. ունէրի մասին միանգամայն ճշտութեամբ է. նա անշուշտ է Ագաթանգեղի համամարջ նոյն Ս. Սոկրատի եւ նորա ընկերների մասին, որ այժմ էլ անփոփոխ, նոյնութեամբ գտնուած ենք Հայոց գարծ Պատմութեան մէջ. իսկ խորհնացուն իւր թէ Ագաթանգեղից քաղած մանրամասնութիւնները Ն. ունէրի մասին մեծած են չտուգուած եւ խիստ կասկածի տակ:

Ինչի կ'երեւայ թէ Ռուսուցը, խալաթեանց ճիշդ շեղած է ամէն ինչ: Փոքր Սոկրատն է որ անհանդուրժելի գտած է այս խօսքն «որպէս ուսուցանէ թեղ Ագաթանգեղոս», ուր իրեն այնպէս կ'երեւայ թէ Ս. Նինոյի կ'ընթացուի այն փառքը՝ որ արուեստը էր Ս. Գրիգորի: Ռուսի փոյթ տարած է բողոքում ասոր դէմ, մտադիր ընելով զմեզ թէ Ս. Հ. ունէրի մէջ եւ ոչ Ս. Նինոյ, որուն համար Ագաթանգեղոսի «պատմութիւնն» գրուած է եւ որ հաստատեց «գհաւատարմ» Հայոց Ս. Գրիգորի սքանչելեաց ձեռագը: Եւ որովհետեւ խորհնացուց քննարկն մէջ կոչում մը կար Ագաթանգեղոսի, պետք էր որ ինքն ալ կոչում ընէր նոյն մասնագրէն՝ ի նպաստ Ս. Հ. ունէրի մասին: Ըսածս, կը յաւելու:

Ճշգիւ Կապացուցանէ Նոյն Ս. Գրիգորի գիրքը — «որ ստոյգ ցուցանէ Նորին գիրք»։ — Ասի ուրիշ կերպով կրնուի թիւն մըն է վերջի-շեւալ ասացուածոյն թէ «որպէս ուսուցանէ թէ Ագաթանգեղոս»։ Ուստի գիւրաւ կրողոսի թէ ուստի ծագած է քոքը Սոկրատայ այս խօսքն, եւ այս կէտը բաւական ախշայտնի է։ Այժմ անդինքն Ուսուցչ. խալաթեանցի հրապարէշ ենթագրութեանց ցանցին։

Կերեւայ թէ Ուսուցչ. խալաթեանց միտ չէ դրած «Մասքթաց» աշխարհագրական գրից, որ Աղուանից հիւսիսակողմն էր, ինչպէս կը նշանակէ Եղիշէ (տպ. Վեհա. 1859, էջ 154.) «Սալայն Աղուանից արքայն ոչ կամէր... այլ խրամատեսաց զպահանջն ձորայ անցնց յայկոյն զգորսն Մասքթաց»։ Գործնալ չեմ կարծեր որ Խորենացի, եթէ նաեւ ապրած ըլլար Ը դարուն եւ ոչ Ե դարուն, աւելի քիչ հասկնար՝ քան զոր կը հասկընայ ինքն Ուսուցչ. խալաթեանց՝ քոքը Սոկրատայ այն տեղւոյն իմաստը, թէ եւ շատ խառնակ գրութեան է յոռի ոճով։ Խորենացի ալ՝ Ուսուցչ. խալաթեանցի հետ՝ շատ լաւ պէտք էր եւ կրնար հասկընալ որ «Նորա» գերանունը միայն Ս. Հռիփսիմի համար է ոչ թէ Ս. Նինոյի, եւ ուրիշ կողմանէ Հայոցն «հաւատալ» գործ չունէր Ս. Նինոյի հետ։

Աչքերնուս առջեւ բերինք այն ամէնը՝ զոր ըրած ըլլալու է Խորենացի Ուսուցչ. խալաթեանցի ենթագրութեան համեմատ՝

1. Նախ սխալ հասկըցած ըլլալու է քոքը Սոկրատի խօսքն։ Ասի անհաւատալի է։

2. «Նորին գիրք» կոչուածը նշանացուած ըլլալու է Ագաթանգեղոսի հետ։ Այս կէտը շատ հաւանական է։

3. Թէպէտ եւ քոքը Սոկրատի ամենեւին չ'որոշեր թէ նոյն գրողն ո՞ր տեղը կ'ուզէ աշխարհել, սակայն Խորենացի թերթեւով Ագաթանգեղոսի իւր օրինակը՝ Ճշգիւ այս կտորը գրած է, նախադասելով զանի ուրիշ հազարումէկ կտորներէ։ Վասն զի քոքը Սոկրատ օրեւէ կերպով չի նշանակեր թէ իրեն հետեւիլ ուզող մէկը Ագաթանգեղոսի կամ Գրիգորի գրող մէջ փնտռելու գտնելու է Ճշգիւ Ս. Նինոյի առաքելական գործունէութեան սահմանները։ Ընդհակառակն քոքը Սոկրատայ գլխաւոր փայլն եղած է Ս. Գրիգորի հրաշքները նշանակել։ Միայն քոքը Սոկրատայ այս խօսքն չ'իմ առնելով կարելի չէր որոշել թէ ինչ խօսք բնութեւն է Ագաթանգեղոսէ։ Վապակցութեան

օրեւէ ճամբայ մը չկայ՝ Ս. Հռիփսիմայ ներբողականէն անցնելու Նինոյի շրջագայած ուղեգնացութեան։

Լաւ ուրեմն կը տեսնուի որ այս ենթագրութիւնը կենդանի ալ չէ։ Մանաւանդ թէ պէտք է աւելի ընդունել թէ Ագաթանգեղոսի գրքէն եղած կողմն արդէն կար Մ. Խորենացւոյ քով եւ զասի պատուակ առած է քոքը Սոկրատ յիշեալ առեղծուածային խօսքը աւելցնելու համար։ Թամնայն դէպս Ուսուցչ. խալաթեանց անծանօթն անծանօթագունիւ կը մեկնէ (ignotum per ignotius.) եւ ամեն պարագային յիշեալ խօսքը Մ. Խորենացիէն անցած է քոքը Սոկրատայ եւ ոչ թէ վերջինէն Մ. Խորենացւոյ։

Ամէն ան կը հետեւի թէ քոքը Սոկրատայ յարգարոյն իւր ձեռքն արդէն ունէր Խորենացւոյ Պատմութիւնը, եւ զասի խառնելով Մեծ Սոկրատայ գրածներուն հետ՝ յառաջ բերած է իւր գրող այն զարմանալի գլուխը։

Համառօտիւ ամիսիները այժմ այն հետեւութիւնը՝ զոր գտանք այս նիւթիս քննութեամբ, այսինքն՝

«Մ. Խորենացի վրաց դարձը պատմած տտեն հաւատարմութեամբ հետեւած է աղբեր մը, ըլլայ վրացեան ըլլայ հայերէն, զոր գիւրին է վերականգնել վրական յիշատակարանին եւ ջուանչէրի միջնորդութեամբ։

Բ. Խորենացի այս դարձը պատմած ժամանակ չէ գործածած Մեծ Սոկրատը։ Վասն զի Մ. Սոկրատ իւր պատմութեան մէջ գլխաւոր տեղը կու տայ նորաչէն եկեղեցւոյ սեան հրաշքին։ Իսկ Խորենացի չի գիտեր այս վէպն. այլ իւր պատմութեան գլխաւոր տեղը կը բռնէ փայտեայ խաչին սքանչելիքը։

Գ. Դարձեալ Խորենացի բազմաթիւ տեղական եւ պատմական մանրամասնութիւններ կը դնէ մեր առջեւ, զորոնք զուր կը փնտռենք Մեծ Սոկրատայ մէջ եւ նաեւ այն մեկնաբան խմբագրութեան (midrasch) մէջ՝ զոր «քոքը Սոկրատ» կը կոչենք։ Ասոր հակառակ գրեթէ ամեն այս մանրամասնութիւնը կը գտնենք կամ վրական յիշատակարանին մէջ կամ ջուանչէրի քով՝ որ վրական շատ հին բնագիր մը թարգմանած է։

Դ. Խորենացւոյ եւ քոքը Սոկրատայ մէջ բառական նշոյնութիւններ կը գտնենք ախշայտնի Ասեղմ գտնէ հինգ բացատրութիւնք՝ որ խորենացւոյ քով կը գտնուին, ընծայուելու են իւր յիշարակարան-աղբեր՝ որուն վրայ այժմ խօսեցանք։ Հոն կը գտնուին ասոնք Ճիշդ նոյն

գարձուածներով «գորոնք կը գործածէ խորե-
նացի: Այս նոյն բացատրութեանց միայն մէկը
ճշդիւ նշանակեալ չենք գտներ յիշեալ աղբեր
մէջ՝ սակայն դժուարին չէ որոշել թէ այս ալ
առնուած էր նոյն աղբիւրէն:

Ե. Արհեստի ուրեմն որ նախաւորու-
թիւնը Մ. Խորենացւոյ կողմէն է, եւ այս քանի
մը բացատրութեանց փոքր Սոկրատայ քոլն ալ
գտնուիլը չի կրնար այլազգ մեկնուիլ, բայց
միայն ընդունելով որ վերջինս Խորենացւոյ
գիրքն իւր առջեւ ունէր:

Զ. Արգեամբը ալ փոքր Սոկրատայ պատ-
մանը խառնուրդ՝ մանաւանդ թէ խառնաշփո-
թութիւն մըն է երկու իրարմէ բոլորովին զատ
ու անջատ պատմածքներու՝ Խորենացւոյ եւ
Մեծ Սոկրատայ: Օրինակի համար կը խառ-
նակէ սեման եւ խաչին կրկին պատմութիւններն
իրարու հետ:

Է. Եռցուցիք ուրեմն որ գտնէ հոս փոքր
Սոկրատ յետնագոյն է ժամանակաւ քան զՄ.
Խորենացի, եւ թէ վերջնոյն նմանելով կը հե-
տեւի առաջինը: Ասկէ այն կը հետեւի թէ ուրեմն
ուր տեղ ալ այս երկուքին մէջ գրական կա-
պակցութիւն մը տեսնուի, փոքր Սոկրատն է
Մ. Խորենացւոյ գրքէն կախում ունեցողը, եւ
ս'չ երբեք խորենացի կախում ունեցած ըլլայ
փոքր Սոկրատէն, մինչդեռ Ուսուցչ. խալա-
թեանց փոքր Սոկրատայ մէջ կը գտնէ Խորենա-
ցւոյ պատմածներու շատ ճիշդ եւ յարմար
նախապար:

Խորենացւոյ պատմութեան նկատմամբ
ունէի տակաւին նշանակելը բազմաթիւ բաներ:
Սակայն կը շատանամ նշանակելով երեք կէտ:

1. Գ. Գրոց կը գլխուն մէջ, ուր կը պատ-
մէ իւր արեւմտեան կողմանքն ըրած ճամբորդ-
դութիւնն եւ ուր Աղեքսանդրիան քաղաքին
գեղեցիկ նկարագրութիւնը փոխ կ'առնու
փրկունէն, կը գրէ խոր. «ի մետասաներորդի
նորին Տուբի՝ յայտնութեան Տեառն կատարի
սուն... եւ ոչ զոհել չար գիւին Սարապայ,
այլ զԲրիտտոսի զարկէն մատուցանել պատա-
րագի, Ասի ուրեմն կտոր մըն է, որ կրնար
բոլորիլ այնպիսի ժամանակ մը երբ Աղեքսան-
դրիոյ մէջ կը յիշուէր տակաւին Սերապիսի
պաշտունը, եւ երբ Յայտնութեան տանը տակաւին
նոր տարւոյ սկզբան ամենամեծ սունն էր: Արդ
Սերապայն ալ հետեւ կործանեցաւ 416ին Յ. Բ.,
իսկ 440ին հաստատուեցաւ Դնուդն իբրեւ
սուն՝ Գեկու. 25ին, եւ քիչ մ'ետքն աւելի մե-
ծագոյն սուն մ'եղաւ եկեղեցւոյ քան Յունուար

6ի տունը: Եւ 450էն ետքն՝ ամենէն ուշ՝ ա-
րեւմուտք ճամբորդող մը չէր կրնար այնուհետեւ
յայտնութեան տունն իբրեւ նոյն տեղեաց նորոյ
տարւոյ ամենէն մեծ տունը նշանակել: Այսին կը
մնայ հետեւեցնել թէ այն մատենագիրն որ խոր.
Գ., կը գլուխը գրած է, Աղեքսանդրիա այցելած
է 416 եւ 440 Յ. Բ. տարիներու միջոցին:

2. Գիրք Գ., գլ. Եւ խոսելով 'նեստորի
հերետութեան եւ Եփեսոսի ժողովոյն մասին՝
Խորենացի այնպէս կը գրէ իբրեւ ժամանակակից
մը որ չէր կրնար երեւակայել ինչ մեծ շփո-
թութիւնը պիտի ծագէին Հայոց աշխարհի մէջ
զ. դարուն՝ Բագիկեզնի ժողովոյն նկատմամբ: Չ
կամ է. դարուն Հայ մատենագիր մը չէր կրնար
եկեղեցւոյ ժողովոց մասին գրել առաջին փի-
ճական ոգւոյ մը Միաբնեայց ինդոյն առթիւ
ծագած յուզմանը: Արդ Խորենացի չի գիտեր
ամենեւին այս նկատմամբ ծագած յետնագոյն
վէճերը. իրեն համար աստիք տակաւին գոյու-
թիւնն չունէին: Ասկէ աւելի լուսագոյն վկայու-
թիւն մը դժուարին է գտնել ցուցնելու որ
ստուգիւ Ե. դարուն ապրած է:

3. Նոյն գրոց Կ. գլխուն մէջ կը յիշէ Խորե-
նացի իւր աշակերտակիցքն Յովհանն եւ Արձան:
Արդ այս վերջինս ըլլալու է այն երեցն՝ զոր կը
յիշէ «Թուղթ՝ Ակակայ ի Հայս», Բողթագրոց
21* էջին վրայ այսպէս՝ «գի ի գալ առ մեզ
սիրելեաց մերոց երիցանց Հոնայ, Բոթայ,
Անճնայ», նշանակենք թէ այն ամեն, զոր
Խորենացի կը պատմէ Յունաց եւ Հայոց եկե-
ղեցիներուն փոփոխ աղբիւրն նկատմամբ 400—
450 տարիներուն համար՝ բոլորովին համաձայն
է այս Բողթագրոց վկայութեան հետ: Աս ալ
ուրեմն ապացոյց մըն է թէ Խորենացի գրած է
զանոնք իբրեւ ժամանակակից:

Յարգող յօդուածով մը պիտի ցուցնեմ
թէ մեր պատմագիրն շատ տեղերը յետոյ
ներմուծմունք եղած են կամ այլափոխուած
Յուսախիտանու իշխանութեան ժամանակ եւ
բազմաթիւ նման օրինակներով պիտի ցուցնեմ
թէ այս ենթագրութիւնը շատ հաւանական է:

ՓրԵԴ. Կ. ԿՈՆԵԲԵԱՐ:
(Fred. C. Conybeare.)

